

Tempus und Aspekt im Tschechischen der Wiedergeburtzeit

Tilman Berger (Tübingen)
Dresden, 4. Oktober 2012

Einleitende Bemerkungen

- Thema des Vortrags entstanden aus der Beschäftigung mit der Beschreibung des Aspekts in Grammatiken des 18. Jhs.
 - Berger, Tilman: Johann Wenzel Pohls Beitrag zur Aspektologie. In: *Slavistische Linguistik 2006/07* (Hrsg. P. Kosta und D. Weiss), München 2008, 35-57.
 - Berger, Tilman: Wie die Wiener Tschechen den Verbalaspekt entdeckten. In: *Miscellanea Vindobonensia Bohemica. In Erinnerung an den 200. Todestag von Josef Valentin Zlobický* (Hrsg. S. M. Newerla, H. Sodeyfi und J. Villnow-Komárková), Wien 2012, 25–36.
 - am Anfang stand das Staunen darüber, dass Dobrovský die Kategorie des Aspekts wieder fallen lässt und ganz ohne sie arbeitet
 - daraus resultierte die Frage, inwieweit sich dies auch auf die Texte der frühen Wiedergeburtzeit niederschlägt
-

Dobrovský (1809) zu den tschechischen Tempora

- *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache, zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniß für Böhmen. Prag 1809.*
 - die Darstellung ist insgesamt stark morphologisch ausgerichtet und auch nach morphologischen Gesichtspunkten gegliedert
 - der Aspekt fehlt als Beschreibungskategorie (entgegen vorhergehenden tschechischen Grammatiken!), statt dessen arbeitet der Autor mit dem Begriff der ‚iterativen‘ Verben
 - vom heutigen Verständnis weichen besonders stark ab:
 - die Beschreibung des Futurs
 - die Beschreibung der Vergangenheitstempora
-

Angaben Dobrovskýs zum Futur

Bleibt die Zeit und der Gegenstand unbestimmt, wird mancherley und zu verschiedenen Malen, gestohlen, so bedient man sich des längern Futurum: ich werde nicht mehr stehlen, *giž wjce nebudu krásti*. Wird aber die Handlung genauer bestimmt, wird sie mit einem Male vollbracht, so findet das kürzere Statt. Wenn du nicht Acht gibst, so wird man dir den Hut stehlen: *nedášli pozor, vkradnau ti klobauk*. Non furtum facies, du sollst nicht stehlen, haben die Alten in einem bestimmten Sinne gefaßt und übersetzt: *nepokradeš*.

(Dobrovský 1809, 160 f.)

Dobrovský zu den Vergangenheitstempora

Die einfachen kürzern Präterita der 3ten Person, als *bi* von *bjti* [...], davon sich *wece*, er sagte, noch in gedruckten Büchern am längsten erhalten hat, sind seit mehr als 250 Jahren veraltet. [...] Jetzt sind keine andern als die umschriebenen oder zusammengesetzten Präterita gebräuchlich. Ihre Grundlage ist das Mittelwort, mit welchem *gsem*, *gsi*, *gest*, *gsme*, *gste*, *gsau*, als Hülfswort verbunden wird.

Wird anstatt *gsem* das Präteritum *byl sem* mit dem Mittelworte verbunden, so erhält man das Plusquamperfectum, d. i. die vorher oder früher vergangene Zeit. [...] *Powěděli pánu swému wšecko, což se bylo stalo*. [...] Das früher Geschehene kann aber auch durch Adverbien angedeutet werden: *dnes mit to powjdal, co se wčera stalo*, heute erzählte er mir das, was gestern geschehen ist, in welchem Falle es eben nicht nöthig ist, das Plusquamperfectum durch *co se bylo stalo*, was geschehen war, auszudrücken.

(Dobrovský 1809, 176f.)

Zum Vergleich Gebauer (⁴1905)

(3) Futurum znamená děj v čase budoucím trvajícím. Na př.: *budu nésti* (stč.), – *budu nositi*, – *budu roznášeti*.

Děj v čase budoucím se končící vyjadřuje se praesentem sloves dokonavých [...].

(4) Plusquamperfektum znamená děj předminulý, t. j. děj minulý A, který se udál dříve než spolu uvedený děj minulý jiný B. Děj A a jeho sloveso mohou při tom opět býti buď nedokonavé, buď dokonavé. Na př.: *Mluvili* o těch příbězích (B), které se *byly* těch dní přihodily (A). – Jitka, ježto za krále uherského Petra *byla se vdala*, *umřela jest*. – Marie *nezapomněla* slov, jež od mistra *slyšela byla*.

Plusquamperfekta užívá se v češtině nové jen v jazyku spisovném, a i tu zřídka; na místě jeho bývá častěji perfektum.

(Gebauer ⁴1905, 176f.)

Mögliche Untersuchungsgegenstände

- beim Gebrauch des Futurs ist eher unklar, worin Unterschiede bestehen könnten
 - die Wiedereinführung der einfachen Präterita wird zwar immer wieder erwogen, letztlich aber nicht wirklich realisiert
 - von Interesse erscheint die Bewahrung bzw. Wiedereinführung des **Plusquamperfekts**
 - ebenfalls von Interesse könnte die Frage nach dem Stand des Ausbaus der Aspektkategorie sein – denkbar wäre z.B. ein übermäßiger Gebrauch der Iterativa
 - **im Folgenden konzentriere ich mich ganz auf das Plusquamperfekt**
-

Wichtige Einschränkung

- ich werde mich im Weiteren auf das Tempus beschränken und den Konditional II völlig ausklammern
 - dieser hat sich im Tschechischen deutlich länger gehalten und ist noch Bestandteil der kodifizierten Norm
 - vgl. die Angaben der *Internetová jazyková příručka* des Ústav pro jazyk český zum „Podmiňovací způsob minulý“
 - V současné češtině se prakticky neužívá. Setkáváme se s ním spíše jen jako s prostředkem zdůraznění nebo stylizace. Základní význa-
mový rys, který minulý podmiňovací způsob vyjadřuje, je neuskuteč-
nitelnost děje spočívající v tom, že daný děj v minulosti měl/mohl
proběhnout jinak: Kdyby mi to řekl včas, byl bych mu to odpustil.
Kdybich tehdy udělal takovou věc, vůbec bych ti to byl neřekl. Pro
zdůraznění se někdy používají ještě tvary s bývat: Byl bych mu to
býval řekl, ale vždyť on by toho tolik litoval!
 -
-

Vorbemerkungen zum Plusquamperfekt im Altschechischen (nach Dostál 1967, 195f.)

Plusquamperfektum vyjadřuje jednak děj, který se stal dříve než jiný děj minulý, ale v řadě dokladů také prostý minulý děj, zvláště na počátku vypravování, např. *juž byl vtáhl daleko v zemi proti nepříteli svému (Alex.) [...]*

Předminulý děj je např. před dějem, vyjádřeným aoristem nebo jinými tvary [...]

[...] Kromě toho fakt, že staročeské plusquamperfektum může mít pomocné sloveso jednak v imperfektu *biech*, jednak v aoristu *bych*, jednak v perfektu *byl jsem (nesl)*. to vše ukazuje, že tato forma byla ještě dost volná a neustálená. Ostatně předminulost byla často vyjadřována prostě kontextem, např. když bylo užito řady aoristů atd.

(Fortsetzung)

Pokud jde o vid sloves, kterých je užito v plusquamperfektu, zásadně bylo možno užívat sloves obou vidů. Protože však se o předminulém ději předpokládá, že byl dávno ukončen, bylo možno chápat jej spíše komplexně než nekomplexně, jsou v plusquamperfektu častěji slovesa dokonavá než nedokonavá. Již Gebauer [...] si povšiml, že plusquamperfektum znamená pravidelně děj v minulosti dokonavý nebo prostě minulý (takový, jak vyjadřoval aorist).

Vergleich der Situation im Alttschechischen mit der zu Ende des 18. Jhs.

- das Tempussystem ist im Alttschechischen im Fluss, im Neutschechischen stabilisiert
 - das System der Aspekte ist so ausgebaut, dass das Plusquamperfekt „eigentlich“ nicht mehr benötigt wird, da die Vorzeitigkeit durch die „Sequentialität“ des perfektiven Aspekts ausgedrückt werden kann
 - zu prüfen wäre also, welche Funktionen das Plusquamperfekt in den Texten der Wiedergeburtzeit hat, wobei zwei Szenarien denkbar sind:
 - das Plusquamperfekt bleibt unter dem Einfluss des Kontakts mit dem Deutschen bewahrt, obwohl es eigentlich schwinden müsste
 - das Plusquamperfekt bleibt in Kontexten bewahrt, in denen es „benötigt“ wird
-

Plusquamperfekt vs. Perfekt im gleichen Kontext

- Mluvili o těch příbězích, které se byly těch dní přihodily.
= Mluvili o těch příbězích, které se těch dní přihodily.
 - Jitka, ježto za krále uherského Petra byla se vdala, umřela jest.
= Jitka, ježto za krále uherského Petra se vdala, umřela.
 - Marie nezapomněla slov, jež od mistra slyšela byla.
≠ Marie nezapomněla slov, jež od mistra slyšela.
-

Hypothesen

- I. Das Plusquamperfekt bleibt eher in den Fällen erhalten, wo ein imperfektives Verb einen Verlauf oder Zustand in der Vorvergangenheit bezeichnet. Das Plusquamperfekt perfektiver Verben müsste demgegenüber deutlich seltener sein.
 - II. Wenn das Plusquamperfekt in einem Text auch häufig von perfektiven Verben gebildet wird, liegt eine Beeinflussung durch das Deutsche nahe.
-

Bemerkungen zum Korpus

- heute im Wesentlichen Daten aus dem diachronen Korpus des Tschechischen (*diacorp*), das einen Teil des Tschechischen Nationalkorpus bildet
 - dieses umfasst allerdings nur wenige Texte aus dem fraglichen Zeitraum:
 - 1792 Prokop Šedivý: *České amazonky aneb děvčí boj v Čechách pod zprávou rekyně Vlasty* (20167 Wörter)
 - 1793 Aleš Pařízek: *O svobodě a rovnosti městské* (18668 Wörter)
 - 1803 V. M. Kramerius: *Dobrá rada v potřebě* (32556 Wörter)
 - 1828 J. S. Presl: *Lučba čili chemie zkusná* (67653 Wörter)
 - sowie zehn (!) Prosatexte von Karel Hynek Mácha (der ängste von ihnen *Křivoklát* mit 28411 Wörtern)
 - ferner habe ich *Dafnis. Prwnj Plawec* von Jan Nejedlý (1805) ausgewertet
-

Bemerkungen zur Suche

- das diachrone Korpus ist nicht getaggt, ich habe deshalb mit regulären Formeln gesucht, etwa der folgenden Form

"[bB]yl" ".*l" bzw. "[bB]yl[aoyi]" ".*ll[aoyi]"

- entsprechend habe ich dann auch nach Fällen gesucht, in denen das Auxiliar durch ein oder mehrere Wörter vom /-Partizip entfernt ist
-

Belege aus Texten, in denen das Plusquamperfekt selten ist

- Pařízek 1793
 - Pro tu příčinu také Bůh, spravedlivý všeho zlého mstitel, zemi té jemu tak hrubě zpronevěřilé požehnati nemohl, než to se na ní později vyplnilo, čím on sám někdy lidu izraelskému **byl vyhrožoval** řka: Aj, lid tento povstana smilniti bude po bozích cizích – i opustí mne a zruší úmluvu, kterouž sem učinil s ním.
 - Z té příčiny sám do národního shromáždění vstoupiv laskavými slovy všech, kteříž se mu **byli protivili**, k slušné povolnosti a k pokoji napomenul.
 - [...] protože již v stavu nevinnosti, dříve, nežli Adam, první otec náš, **byl zhřešil**, pojal Hospodin člověka a postavil jej v ráji rozkoše, aby dělal a ostříhal ho.
-

(Fortsetzung)

- keine Belege bei Kramerius (1803) und Presl (1823)
 - bei Nejedlý (1805) bislang nur ein Beleg, der freilich anders gelagert ist
 - Mám geftě od něho picý čjfi, kterauž zpěwem o záwod obdržew mně byl darowal.
 - Ich habe noch eine Trinkschale von ihm, die hatt' er auch mit Gefang gewonnen und mir gefchenkt...
 - ein weiteres Rückzugsgebiet des Plusquamperfekts könnten biaspektuelle Verben (wie *darovat*) sein
-

Belege aus Texten, in denen das Plusquamperfekt häufig ist

- Šedivý (1792):
 - Nic však méně hleděla zlost a hněv svůj v sobě tajiti, aby Ctirad tím jistěji a ochotněji splnil, což jí **byl slíbil**, a řekla:
 - Častava nežádala sobě jiné odpovědi a byla velmi potěšena, že její věrné tovaryšky ke všemu tak snadně povolné jsou, což jim **byla pověděla**.
 - Posel věrně pověděl pánu svému všecko, jakož mu Častava **byla vzkázala**.
 - Potom poručila rozličné dary přinésti a jednu každou darovala, jak sobě čeho která pro svou statečnost **byla zasloužila**.
-

Belege aus Texten, in denen das Plusquamperfekt häufig ist

- Šedivý (1792):
 - Nic však méně hleděla zlost a hněv svůj v sobě tajiti, aby Ctirad tím jistěji a ochotněji splnil, což jí **byl slíbil**, a řekla:
 - Častava nežádala sobě jiné odpovědi a byla velmi potěšena, že její věrné tovaryšky ke všemu tak snadně povolné jsou, což jim **byla pověděla**.
 - Posel věrně pověděl pánu svému všecko, jakož mu Častava **byla vzkázala**.
 - Potom poručila rozličné dary přinésti a jednu každou darovala, jak sobě čeho která pro svou statečnost **byla zasloužila**.
 - Častava za tuto velikou čest, kteráž se jí na knížetším hradě stala, jak Přemyslovi, tak i všemu shromážděnému lidu slušně se poděkovala a slíbila všecko učiniti, jakož na ní **byli žádali**.
-

(Fortsetzung)

- zahlreiche Beispiele bei Mácha:
 - Čerstvý větřík províval jeskyní a pohrával vlasy na čele mladého cikána, který se právě z podivných snů **byl probudil**.
 - Kat se kvapně obrátil k světlu, červenavá zář polila obličej, z kterého někdejší hrůza všecka **byla zmizela**, a mírně i důvěrně pravil ku knězi:
 - Hlas, který až posud **byl mluvil**, umkl.
 - Pokaždé se vrátil, nežli desátá hodina **byla minula**, a dnes minula desátá, přešla půlnoc, a on až dosaváde nevrátil se.
 - Cikáni však již ji neslyšeli; neb cestou a příhodami svými unaveni pevně spali, an již půlnoc dávno **byla přešla**.
-

Vorläufiges Fazit

- das Plusquamperfekt scheint tatsächlich je nach Autor unterschiedlich häufig zu sein, die Zahlen müssten aber noch statistisch erhärtet werden
- Residuen, in denen sich das Plusquamperfekt besser hält als anderswo, sind offenbar:
 - imperfektive Plusquamperfekte, die Vorgänge oder Zustände in der Vergangenheit bezeichnen
 - Plusquamperfekte von biaspektuellen Verben

Vielen Dank für Ihre Aufmerksamkeit

Prof. Dr. Tilman Berger
Slavisches Seminar
Wilhelmstraße 50
D-72074 Tübingen
tberger@uni-tuebingen.de